
Павлина Николова / Pavlina Nikolova

БОЛЕСТИТЕ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО (ПО ДАННИ ОТ VII–IX ВЕК)

Diseases in the Bulgarian lands in the Middle Ages (According to data from VII–IX cc.)

Summary: The article presents the diseases which are known to the medieval society from the establishment of the Bulgarian state until 13th century. Their categorization is made on the basis of the notions and the effect on the medieval man. Historical, archaeological and anthropological data has been used in order to present them. The results from the three aspects used in the article give the fullest and the most authentic information on the subject. The healing methods are also presented, based on historical sources. Based on the analyzed materials, we can make conclusions about how the medieval man perceived diseases, which of them are the most common and the methods of treatment.

Key words: Middle Ages, medieval society, diseases, healing methods, Bulgarian lands.

Фокусът на статията е насочен към една сравнително рядко застъпвана тема в българската медиевистика – болестите. Възприемането на болестите през Средновековието от населението е много по-различно от днешното. В основата на разбиранията на средновековния човек стоят принципите на Клавдий Гален. Той използва теорията за термохуморалното равновесие. Според нея на четирите основни елемента – огън, въздух, земя и вода, съответстват качествата – топло, сухо, студено и влажно. Тези елементи съответстват на следните телесни течности – кръв, слюз и жълта и черна жлъчка. При нарушението на някои от тези елементи се нарушава хармонията на човешкото тяло. Затова през Средните векове болестите могат да бъдат разделени на болести на излишната топлина и на прекомерната влажност¹.

Съществуването на дадена болест може да бъде засвидетелствано в историческите извори, доказано по археологически път и не на последно място – по антропологични данни. Писмените сведения за болестите и причините за тях, достигнали до наши дни, не са много. В статията ще бъдат разгледани и трите вида източници.

Един от най-ранните текстове е „Шестоднев“ на Йоан Екзарх. Той дава информация за лечителските практики. Представени са полезните свойства на различните билки. Досега не е уточнено дали конкретната част от като цяло компилативното съчинение е авторска или заимствана, затова този текст няма да бъде разгледан в изложението².

Друг новооткрит текст, който дава важни сведения за лечителските практики, е т.нар. „Псалтир на Димитър Олтарник“. Той представлява глаголически ръкопис, съхраняващ се в манастира „Света Екатерина“ в Синай, и различните изследователи го датират в периода от XI до XIII век. Наречен е така въз основа на приписката на първия лист. Ръкописът съдържа псалми, молитви и апокрифни текстове. За съжаление, текстът не е публикуван досега цялостно³. От него произхожда текстът на „Врачба Козмина“ (Цяровете на Свети Козма). Той може да бъде определен като медицински справочник, защото съдържа не само болести, но и лечението, което им съответства. Не са отразени религиозните вярвания на автора или митичните описания на дадена болест – още един фактор за разглеждането му като достоверен източник. Логично е да бъде зададен въпросът и откъде идва знанието на средновековните лечители за свойствата на билките. Дали цялата информация е наследствена, или е плод на нови експерименти и открития.

На здравословните проблеми и усилията за справяне с тях обръщат внимание не само представителите на духовенството. Проповядващите богомилството, за които знаем, че са наблягали на по-тясната връзка с нисшите слоеве от населението, също обръщат внимание на тази важна страна от всекидневието. За медицинската култура на богомилите свидетелстват „Беседа против новопоявилата се ерес“ от Презвитер Козма⁴, „Изложение на брата Райнер от ордена на братята проповедници“⁵. Независимо от формата на изложение и наименованията на книгите, в тях се съдържат рационални предписания за лекуване с билки, природолечение, диета, режим, психотерапия и др. М. Апостолов говори и за други богомилски съчинения, които дават информация за болестите – „Сказание о тряскавицах“, „Сисиниеви молитви“, „Слово за цар Пров“, „Детство Исусово“ и др. Сред дейците на медицината в средновековна България могат да се посочат имената най-вече на книжовници и духовници като Иван Рилски, Йоаким Осоговски, Василий Врач и др.⁶

Особено внимание трябва да се обърне на съчинението „Сказание за железния кръст“. Творбата представлява съвкупност от няколко разказа с общ сюжет, обединен около чудесата и знаменията на св. Георги, извършени с помощта на железен кръст.

Към творбите, посветени на лечителската проблематика, трябва да бъде причислено и съчинението на Петър Черноризец – „Слово за поста и молитвата“. В него могат да се забележат елементи на умерения дуализъм, характерен за много ортодоксални текстове. „Слово на поста и молитвата“ дава обективна информация за върлуващите болести и още веднъж потвърждава казаното в други извори за тях⁷.

Откриването на следи от болести по археологически път е доста трудно. По територията на Първото българско царство се открива един вид паметници, които дават интересни сведения за болестите – оловни амулети с надписи. Първите писмени сведения за използване на амулети от предста-

вители на българското общество през Средновековието се откриват в отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. Сред въпросите на княз Борис I фигурира и такъв за това, дали българите ще могат да носят амулети след покръстването⁸. Отговорът на папата е следният: „... *Но това не само не заповядваме да се върши, а дори и по всякакъв начин настояваме да не се върши, защото този вид повезки – амулети – са изобретение на бесовски хитрости и те са, както се потвърждава, окови за душите на хората и затова апостолските постановления предписват да бъдат поразени с проклетия и изгонени от църквата ония, които си служат с тях*“⁹. Ясно е становището на римската църква – забрана за носенето на амулети. Въпреки това при разкопките на някои от главните центрове в държавата са открити такива.

Амулетите представляват обект на проучване най-вече в трудовете на К. Попконстантинов и Д. Петканова¹⁰. Освен тяхната водеща роля трябва да се отбележи и приносът на Н. Марков, който издава каталог на антични амулети и заедно с това публикува и непознати досега оловни амулети с молитви. В този каталог правят впечатление два амулета от Ранното средновековие. Те силно се различават от повечето открити находки. И на двата е изобразена горгона Медуза, чийто образ Н. Марков свързва с египетското божество Хнубис. Вярвало се е, че образът на Хнубис, изобразен върху амулетите, прогонва подобно на горгоната стомашната болка. Предназначението на амулети с изображение на горгона се свързва и със защита на бременните докато износят плода си¹¹.

Повечето от молитвите, изписани върху оловни амулети, са насочени срещу болестите нежит, треска и ухапване от змия¹². Големият им брой показва, че тези страдания са били широко разпространени и трудно лечими. По произход, по функции и по стилистика апокрифните молитви имат аналогии с писмени заклинания от много ранни времена и страни, както от Индия, така и от Сирия, от коптската литература, от Византия, Древна Гърция и дори от Средновековна Европа¹³.

Според съдържанието на текста амулетите, които се откриват при археологически разкопки, са два вида. Първият са амулети, предназначени да съпътстват мъртвите в отвъдния свят (откриват се в гробове), а вторият вид са с предпазно значение за живите хора и животни¹⁴. Според Д. Петканова съществуват няколко типа молитви, изписани върху амулетите – молитви муски и рецепти; молитви обръщения към различни светци; молитви заклинания към болести, дявола или друга сила; молитви повествования¹⁵.

От особена важност са и антропологическите данни. Те дават напълно обективна информация за точните заболявания на населението. Изследванията на антрополозите са в пряка зависимост от археологическите проучвания, защото се правят на базата на открития костен материал от некрополите. Проб-

лемът на тази информация е, че до нас достигат сведения само за онези заболявания, които се отнасят до костната система, за които почти не се среща информация в историческите извори.

* * *

Като следствие от споменатата доминираща концепция за произхода на здравословните проблеми през Средновековието се е смятало, че за да е здрав индивидът в него трябва да има баланс на четирите елемента, и най-вече на топлото и влажното. Ако този баланс се наруши, се е вярвало, че човек се разболява. Въз основа на това делене се определят две групи болести – на излишната топлина и на прекомерната влажност¹⁶.

Към първата група се отнася **треската**. Сведения за нея се откриват в „Цяровете на Свети Козма“¹⁷ и „Сказание за железния кръст“¹⁸. Открити са и оловни амулети с изписани молитви против треска¹⁹. За лечението на треска в „Цяровете на Свети Козма“ се посочва използване на семе от магарешки бодил и вино, които трябва да бъдат изпити²⁰. От даденото предписание прави впечатление, че се използва билката магарешки бодил или репей. Само че тук (за разлика от повърхностните рани) тя трябва да се поеме вътрешно, за да подейства. Използването на една билка по няколко начина показва, че средновековните лечители добре са познавали лечебните свойства на тревите. Успявали са да извлекат полезното от тях дори и след термична обработка²¹.

В няколко от чудесата в цикъла „Сказание за железния кръст“ се споменават т.нар. „болести на излишната топлина“. Те се срещат в чудото „За калугера“, „За жената“, „За бесния юноша“²². И в трите разказа преобладават случаите на физическа отпадналост, придружени от висока температура, треска и обилно изпотяване. Основният синдром при тях е определен като „треска“. В това понятие могат да се включат огромен брой заболявания. Болестите са поделени на два вида – „трески“ и всякакви други. Това е мнението и на популярният в средновековна България Йоан Златоуст²³. Но тук трябва да се отбележи, че това е агиографски текст, а не медицински трактат и научни тълкувания на болестите не могат да се очакват. Една от болестите, с които са идентифицирани, е бяс. В Шестото чудо е описан боледуващ от обилно изпотяване и температура, допълнена с буйство и оковане. Вероятно терминът бяс е използван в пряк, а не, преносен смисъл. Става дума за тежка болест с фатален изход, която е резултат от заразяване на хора и животни с вируса, причинител на бяс. Още в древността е установено, че главните източници на зараза при хората са инфектираните кучета. Опитите за лечение варират от билкови мазила и отвари, през рязане и горене на ухапаните места, до ядене на черен дроб от кучето причинител²⁴.

Страхът от треската у населението е бил много голям. За това свидетелстват амулетите, върху които са изписани различни заклинателни молитви срещу треската. Те вероятно са се носили на верижка или връв, окачена на врата на човек. Хората са вярвали, че амулетите ще ги предпазят от това зло. В днешните

български земи при археологически проучвания се попада на не един и два амулета. Сред особено показателните като текст е амулет, свързан с треска открит при с. Буховци, Търговишко. Текстът му гласи: „*Заклинам те, тресавице, от словото Божие (със словото Божие). Бой се (уплаши се) от архангела Михаила и Гаврила. По-лоша си от всички болести (недъзи)*“²⁵. В народните вярвания треската е болест, персонифицирана в образите на седем сестри. Когато някой се уплаши, треските веднага пристигат и го втрисат. Лекува се чрез баене, заклеване или наричане²⁶. Друг амулет, открит при разкопки на крепостта при с. Руйно, Силистренско, гласи следното: „*Бягай, тресавице, от този човек, Господ те прогони. Бягай, тресавице, от този човек. Казано е: Господ те прогони. Бягай, тресавице, от този човек. Господ те прогони*“²⁷.

Представените амулети се датират в хронологичните граници на X век. Те са под формата на диалог между болестта и човека. И при двете молитви е използвано повелителното наклонение и се създава усещането за проклинане. Те имат силата на заклинание, което с божията помощ ще отблъсне злата болест. И двете са максимално опростени, за да могат да бъдат запомнени и възпроизведени лесно²⁸.

Не по-малко показателни са здравословните проблеми, които могат да се определят, съгласно средновековните схващания, като болести на излишната влага. Тази група включва най-вече възпалителни заболявания по сетивните органи, кожата, стомашно-чревния тракт, горните дихателни пътища, пневмония, диария, дизентерия, разнообразни здравословни проблеми, свързани със сериозни секреции.

Едно от нещата, които правят впечатление на средновековния човек, са **припадъците**. Във Второ чудо „За детето“ от „Сказание за железния кръст“ се описва дете, което страда от странна болест. Текстът гласи: „...*ето че дойде една жена от нашия род...носеца дете на ръце, от 4 години било болно от очи, мъчено от нечист дух... Изведнъж бесът изтръгна детето от нея и го тръшна и то започна пред всички ни да се мята и да точи кървава пяна от ноздрите и от устата, та всички помислихме, че умря...*“²⁹. Споменатото би могло да се интерпретира като белодробна инфекция. От текста проличава и вярата в уроките или т.нар. лоши очи. Възможно е тази информация да се дължи на византийския първоизвор. В империята вярата в уроки и съпътстващите я практики са засвидетелствани още в ранновизантийската епоха. Тя е толкова силна, че отците на църквата ѝ отделят специално внимание³⁰. Оздравяването на детето, отдадено на чудо на свети Георги. Тук проличават народните вярвания, че злият дух може да бъде прогонен само чрез божествена намеса.

В „Цяровете на Свети Козма“ също се посочват болести на излишната влага. Там се изброяват „*дрисък*“, „*запек*“, „*студени тръпки*“, „*когато дете го боли целият стомах или е изсипано*“. Тези болести се лекуват с

различни отвари от вино или вода, заедно с различни комбинации от билки, сол, тамян, жлъчка³¹.

Друга болест, за която се говори в текста, може да се свърже с днешното заболяване **рак на гърдата**. Но пасажът Десетото чудо от цикъла не предоставя достатъчно детайли за обективна оценка³². Казано е само: жена, имаща болест на гърдата. След това се описва пренощуването на болната жена пред вратите на Константинопол и изненадващото ѝ чудотворно изцеляване. Престоят пред византийската столица се дължи на това, че пътуващото семейство пристига привечер, когато портите на града са вече затворени. От текста става ясно, че балканските жители са предприемали пътувания до имперската столица с цел лечение. Това е известно и от други паметници. Те сочат, че болни хора са пристигали да търсят здравна помощ в константинополските болници или в частните кабинети на пребиваващите в града medici³³.

В средновековните ръкописи е засвидетелствана болест, която не принадлежи към нито една от познатите групи. Това е **нежитът**. Той се споменава заедно с редица болести и здравословни проблеми от Петър Черноризец – автор на слова-поучения от втората-третата четвърт на X век. Посочванията на физически и психически неразположения в словата му са били и имат за цел да пояснят и подсилят основната идея на църковното поучение. Независимо от второстепенната им роля в текста, те насочват към известни медицински познания и практики. Трябва също да се подчертае, че нито един от пасажите не се допълва от пояснения. Очевидно се разчита на директното им възприемане. В „Слово на поста и молитвата“ Петър Черноризец пише: *„Ако нямате вяра, безумни човеци, то помислете и разгадайте какво има в нашето тяло. В тялото ни има огън, студ, нежит, глисти, червеи. И всичко, което е в нашето тяло, лежи неподвижно, страхувайки се от Бога и не смеейки да направи нищо на тялото ни. Но ако Господ заповяда на всичко, което е в нас, да се вдигне на недъг, ще направи голяма болест за човека и с волята си ще го докара до смърт“*³⁴. Цитатът напълно съответства на дадената епоха. На първо място впечатление прави религиозната насоченост на текста. Бог е определящ за това, дали човек ще се разболе, или не. Той определя съдбата на мирянина. За да живее добре, човек трябва да следва Божиите правила. В другите исторически сведения болестите се появяват в резултат на обладаването от някой зъл демон. Петър Черноризец също се опира на принципите на Гален, т.е. болести на излишната топлина и излишната влага. Използван е и конкретен медицински термин – глисти. Това свидетелства за разпознаването на заразата още през този период.

Особено внимание трябва да се обърне на болестта нежит. И до днес тя не може с увереност да се идентифицира с нито една съвременна болест, въпреки че се среща много често в историческите извори. Нежитът, за който споменава Петър Черноризец, е познат на науката и от молитвите от оловните амuleti. Я. Христов предполага следните възможности за идентифицирането

му: мигрена, болки в главата, венците и зъбите³⁵. Според някои проучватели нежитът е страшно същество, персонификация на болест или демон, измъчвал хората; зъл дух, вампир, душа на умрял сродник, който се върти из къщи, смуче мозъци и ги прави като овладени от болест³⁶. Н. Чаусидис прави преглед на фолклорните представи за нежитата при различни славянски народи. Според руския фолклор нежитът е митично същество с демонични характеристики, приличащо на вещица, русалка, дявол. В хърватския с нежит се означава тежка болест, водеща до летален край. В сръбския език това е зъл дух, който обладава човешкото тяло и го разяжда отвътре. По този начин тялото нито живее, нито умира. В чешкия и полския нежитът е представен като по-лека форма на болест – пъпка, кихавица или настинка³⁷. Трудно е да се определи от съвременна гледна точка на коя болест съответства нежитът. От амулетите става ясно, че това е заболяване, съпътстващо човечеството от „Адам и Ева“, т.е. тя винаги е съществувала, не се свързва с определени географски ширини.

Амулетът от Пъкуйул луй Соаре дава ясна представа за това, какво прави нежитът, и той може да се тълкува и като описание на симптомите на болестта. Текстът на молитвата гласи: *„Когато слезе Исус от седмото небе /и като ходеше нежитът, срещна Исус и му рече/ къде отиваш, нежите? Каза му нежитът: аз отивам в човешката / глава, мозъка да му изпия, в костите/ – да ги разруша; очите да ослепея; ушите / да оглуша. И рече му (Исус) върни се в (пуста)та гора и в еленовата глава, и в /овнешката, защото той (еленът, овенът) е търпе/лив, сега и винаги / и во веки веков. Амин./ Исус Христос побеждава“*³⁸. Всички тълкувания на нежитата го свързват със зъл дух или демон, все същество, което влиза в главата на хората и им „изпива мозъка“. Логично е той да се свърже с лудостта. Менталните проблеми съпътстват човечеството през цялото му развитие и Средновековието не прави изключение. Средновековните хора не са могли да си обяснят проблема по друг начин освен със свръхестествени сили. За тях е най-лесно да си обяснят нещо, което не разбират, като му придадат свръхестествен характер. Това разбиране се запазва сред населението през следващите векове. Те „запечатват“ всичко, което им прави впечатление, в песни, стихове, гатанки и т.н. Част от това наследство е запазено дори до днес в народния фолклор.

Молитвата съдържа два характерни елемента на художествената страна на апокрифите. На първо място това е диалогът. Текстът на молитвата е изграден изцяло върху диалога между Исус и нежитата. На второ място е „персонифицирането на абстрактни неща като смъртта и болестите“. Молитвата следва традиционната сюжетна схема: тръгнаха (уроците, нежитата, тресавиците), срещнали (Богородица, Христос, Архангел Михаил), попитали ги къде отиваш, отговор, прогонване³⁹. Друг оловен амулет, открит при с. Одърци, също може да бъде причислен в групата на молитвите против нежит. Текстът на втората молитва е аналогичен на разгледания по-горе. Тук няма да разглеждам художествените прилики на двата текста, а молитвите като извори. Първо, трябва

да се вземе под внимание тяхната датировка. И двата са датирани от проф. К. Попконстантинов към X в. Това, че са написани по едно и също време, обяснява идентичния им сюжет. Хронологичните граници показват, че през X век нежитът е бил силно разпространен. Откриването на два оловни амулета за предпазване от болестта говори, че хората са се страхували много от болестта. Молитвите показват и наложилата се християнска религия сред населението. Ако през IX век все още има остатъци от езическите вярвания, то през X век те са изчезнали. Променен е целият мироглед на народа. Те се осланят на „лекуването“ чрез вярата. Обръщението само към Исус показва, че те са го приели като един единствен бог – покровител и закрилник. С утвърждаването на християнството се появяват и еретическите учения. Те обясняват космогонията и ексхатологията на религията на достъпен начин на обикновените хора, лишени от светско образование. Текстът на молитвите от амулетите не може да бъде приет в официалното християнство. Той принадлежи на т.нар. апокрифна литература. Апокрифната литература обяснява по лесен и достъпен начин на хората същността на християнството, като поставя Бога, ангелите и светците в ситуации, близки до бита на обикновения човек. Апокрифните текстове добиват широка популярност сред населението заради своята яснота. Като се вземат под внимание всички тези фактори, появата на амулети, защитаващи от болести, е съвсем естествено явление на възприятието на човека и негов естествен рефлекс за защита.

Нежитът е познат и от оловни амулети от западните земи на Първото българско царство (съвременна Македония). Н. Чаусидис публикува един амулет от Чрешче. В него болната е наречена Мирина. Текстът разказва как се е появила болестта. Според текста на амулета първият, който е нападнат от нежит, е Адам. След това демон го пренася и на първата жена – Ева. Тя, от своя страна, го пренася на оловото. Мирина призовава „*в името на отца сина светия дух*“ нежитът да изсъхне⁴⁰. По същността си тази молитва не се различава от горните две. Интересното тук е, че се проследява появата на болестта още от първите хора. С болестта нежит е възможно да бъде свързано практикуването на т.нар. трепанация. Тя представлява пробиване на черепа посредством медицински инструменти. В Ловешкия некропол, който се датира X–XI в., е открит един череп със специфична травма. Има хлътване на дясната теменна кост с овална форма и размери 40 x 30 мм, почващо от венечния шев, дълбоко около 5–6 мм. Костната пластинка, която отделя мозъка, е тънка около 1–2 мм и е изкривена към мозъка. Дали се отнася за белег от удар или за трепанация, която е станала много преди индивидът да умре, засега не може да се каже. Но е ясно, че лицето е боледувало от травматична епилепсия вследствие на натиска на костта върху мозъка⁴¹. Освен в Ловешкия некропол случаи на трепанация са засвидетелствани и в некропола при с. Одръци. Там случаите са значително повече – 42, разделени в две групи – символични и реални. Символичните са извършвани както на мъже, така и на жени. Само в един случай е установена реална трепанация на 7-годишно дете с цел лечение⁴².

Трудно е да се определи целта на този вид лекарска помощ. Според Л. Дончева това е ритуал или стремеж за лечение, за изгонване на болести⁴³.

Когато се говори за болести през Средновековието, несъмнено трябва да се обръща внимание и на „магическите“ способности и вярата в тях сред широки слоеве от населението. Те са добре илюстрирани в Бориловия синодик от XIII век. Там се говори за лица, които са се занимавали с „вълхование“ и „чародеяние“⁴⁴. И двете думи имат смисъла на „магия“. По всяка вероятност тук става дума за лекарите богомили или за народните лечители, но не е изключено да се подразбират и някои светски лекари. През Средните векове лекарите нерядко са минавали за хора, които имат връзка с тайнствени сили – за магьосници. Подобно предание съществува и за един от синовете на цар Симеон – Вениамин, известен като Боян. От съчинението на кремонския архиепископ Лиутпранд става ясно, че Боян се е занимавал и с магия, и „*дотогава се изучил, че от човек ставал вълк и какъвто щеш звяр.*“⁴⁵. На един амулет от Варненския музей е открита интересна молитва, която говори за хора с тайнствени сили, но не за лекари, а за причинители на болестите. По съдържание молитвата е против зли сили – свръхестествени и природни, в случая – срещу вещица, а по форма е от повествователните молитви. Авторът съумява да компилира в отделни части на молитвата, против дявол и вещици⁴⁶. Всички тези образи ги обединява злото, което те носят на хората и природата. Според някои изследователи както за дванадесетте женски персонажа (тресавиците), така, за вещицата, се прокрадва влиянието на манихейството.⁴⁷

Сред най-разпространените заболявания както в днешно време, така и в Средновековието, са **повърхностните рани**. В „Цяровете на Свети Козма“ много добре са описани всякакви видове рани и вътрешни заболявания – техните симптоми и лечение. Ръкописът може да се определи като най-стария медицински извор на славянски език, писан на глаголица през X–XI век. Тежкия начин на живот на населението, честите сражения и ниската хигиена лесно могат да доведат до по-сериозни инфекции на иначе безобидните повърхностни рани. Свети Козма пише следните предписания: „*На оток – листа от голям репей, ще ги скълцаш, а на рана – коренищата му*“, „*...когато гният венците, стрий коренчетата от чубрица и посипвай*“, „*...ако раната се спече, стрий листа или коренчета от коприва и сипи на раната*“⁴⁸. Ясно става, че дерматологичните заболявания се лекуват с мехлеми и билки, нанесени директно върху раната. Билките, които се използват за лечение, са широко разпространени и добре познати на населението. Тяхното използване продължава и до днес. Репеят е често използвана билка и в наши дни за лечение на гастрит, язва, диабет, ревматизъм, детоксикация, камъни в бъбреците и др. Ползотворните свойства на растението са изследвани в лаборатории и представят един много по-голям спектър на полезно действие, освен за повърхностни рани⁴⁹. Както показва последният цитат, въпреки лечението на раните често се получават и инфекции. Това може да бъде причинено от ниската хигиена,

но, разбира се, и от сериозността на раната. Полезните свойства на копривата, посочена като медицинско средство при възпаление, са познати още от Средновековието. Освен че служи за храна, нейното антибактериално действие помага при много заболявания – кръвоизливи, циреи, диабет, язва, жлъчка, екзема.

В цикъла „Сказание за железния кръст“ са представени нараняванията на кожата и мускулите на крайниците като едни от най-честите здравословни проблеми. Във фрагмента „За мъжа с рана на крака“ се разказва за човек, който страда от **струпей** на крака. Средновековният книжовник представя това като сериозен проблем, защото според описаното в текста, раната е от единадесет месеца и е придружена от болки, оток и възпаление. Описано е лечение с реликви и култови предмети⁵⁰. Използването на култови предмети действително представя същността на епохата. Но дали този факт трябва да се приеме буквално или е метафора на нещо друго? Може да се приеме и че става дума за добре почистена рана и повишаване на хигиената и по този начин средновековните хора да се справят с открити инфекции и дерматологични проблеми. Но може да бъде разгледано и буквално. Вярата в чудотворните сили на определени предмети е характерна за християнството, което предопределя миогледа на населението през Средновековието. Отричането на новаторските нововъведения в медицината и уповаването само на Божието милосърдие със сигурност се е отразило неблагоприятно при много от болните. Освен употребата на реликви Псалтира на Димитър Олтарник дава информация за лечение и с конкретни билки. „*На зъл струпей – чремош*“⁵¹. Изворът е ясно свидетелство за доброто познаване на средновековния човек на природата като цяло.

От „Цяровете на Свети Козма“ става ясно, че заболяванията по зъбите също са били широко разпространени сред населението⁵². Макар проблемите по зъбите да не са винаги само повърхности, през Средновековието лечението се е осъществявало само външно. Лекуването с билки временно облекчава болката на страдащия, но не лекува. Освен историческите извори, за заболявания по зъбите свидетелстват и атропологичните данни. Информацията, достигнала до днес, е свързана само с измененията по костта. За инфекциите по меката тъкан единствен извор са писмените сведения. Първото най-разпространено състояние е **абразията**. Тя се свързва със загубата на емайла и дентина на зъба. Този процес се развива през целия живот на човека. Дължи се на консумацията на твърда храна, продължителността на дъвчене, но и на по-ниската минерализация на зъбите при някои хора. При всички средновековни популации се наблюдава абразис на зъбите, което в повечето случаи започва още в групата на подрастващите. През епохата на ранното средновековие степента на зъбното абразие е по-висока, обусловена по всяка вероятност от интензивната функция на съзъбията при първичната обработка на по-грубата и по-необработената храна, употребявана през тази епоха⁵³.

Сред основните зъбно-челюстни заболявания е **кариесът**. През Ранното средновековие детските зъби рядко са засегнати от кариеси. Такива случаи

са единични⁵⁴. Кариесните находки значително се увеличават в млада възраст и достигат своя максимум в зряла възраст. С възрастта нараства и степента на кариозната поразеност – в юношеска и млада възраст преобладават повърхностните кариеси, докато в зряла възраст те са предимно средно дълбоки и дълбоки. В старческа възраст са предимно късни последици от кариесното разрушаване – няма корени и тежки усложнения. Във всички възрастови групи най-често са засегнати моларите. При фронталните зъби кариесните находки са единични. Впечатление прави, че жените през Средновековието са по-предразположени към кариеси, отколкото мъжете⁵⁵.

Обработеният костен материал от некрополи при Балчик и Плиска дава информация за **хипоплазия на зъбния емайл**. Причините за това заболяване могат да бъдат наследствени и придобити. Придобитата хипоплазия се причинява от различни заболявания – хранителен дефицит, кожни заболявания. Хипоплазията на емайла се изразява с появата на дълбок релеф, петна и „набраздяване“ на зъбите. По този специфичен дефект може да се определи дали човекът е страдал от хронични заболявания и кой период от живота му е бил изпълнен с най-много стрес. Пробите от Плиска показват, че 70% от индивидите са страдали от хипоплазия за зъбния емайл, докато в Балчик процентът е доста по-малък, едва 44,83 %. Засегнатите възрастови групи и в двете популации са различни. В Плиска са индивиди над 13–14 години, докато в Балчик най-високата възраст е 14 години. Каква е причината за тези възрастови различия, е трудно да се каже. Според В. Русева това най-вероятно се свързва с демографските промени при населението⁵⁶.

Друга често срещана болест през Средновековието е артритът, а към него може да се добави и туберкулозата. Артритът се изявява в изменения по големите и малки стави на крайниците с деформация на ставните повърхности и силно ограничаване на подвижността. Тук явно са оказали въздействие тежките условия на бита, специфичните климатични и професионални влияния⁵⁷.

Туберкулозата на прешлените, наречена още Pott's disease, tuberculous spondylitis, винаги е вторично заболяване, при което туберкулозната инфекция попада в костите и ставите от друго туберкулозно огнище в организма. Първичното огнище може да бъде разположено в белите дробове, червата, лимфните възли и др. Предразполагаща причина за туберкулоза на прешлените е постоянното натоварване на гръбначния стълб, падане или удар. Характерна проява на хроничен възпалителен процес от специфичен причинител са наблюдаваните случаи на туберкулоза. Може да се предположи, че туберкулозата е сравнително често срещано заболяване през Средновековието, като се има предвид, че до нас достигат само случаите, поразяващи костно-ставния апарат и то в краен стадий. Това са находките от хроничен туберкулозен спондилит, при който реактивните костни изменения са довели до пълно срастване на прешленните тела и израстъците им в костен блок, като засягат 4–5 гръдни прешлена. Те се срещат през цялото Средновековие. Характерно е силното

сплескване, до почти напълно стапяне на два или три прешлена, с клиновидна деформация, водеща до изкривяване на гръбначния стълб⁵⁸. По-рядко е засвидетелствана туберкулоза на големите стави на крайниците. Но голяма част от костите на болните от туберкулоза не достигат до днес, защото през острата фаза на болестта настъпват явления на разпад. Засегнатите кости много бързо се разрушават и се губят в почвата. Най-силно засегнато е средновековното население от Калиакра⁵⁹. Друго място, където е засвидетелствана болестта, е некрополът при Златна Ливада, датиран към IX–X в.⁶⁰

Наличието на **Cribra orbitalia** се свързва в специализираната литература с анемични състояния. Болестта представлява поръзни изменения на горния ръб на очните орбити на черепа. Между засегнатите преобладават индивидите в първа детска възраст (0–6 години). Изглежда, за отделните възрастови групи трябва да се търси специфична етиология на патологичното състояние. Широкото разпространение на *Cribra orbitalia* при децата от първа детска възраст може да се свърже с недостиг на желязо в храненето на детето в кърмаческа възраст. Наличието на изменението при индивиди на възраст над 3-4 години, от една страна, може да се обясни отново с диетарен дефицит, свързан с приемане на храни, бедни на желязо, а от друга – с вродена хемолитична анемия⁶¹.

* * *

Трудно е да бъде обобщена и синхронизирана цялата информация за болестите през Средновековието. От разгледаните исторически извори става ясно кои са заболяванията, които най-често са измъчвали населението. Това са предимно болести, имащи ярко изразени признаци. Срещу тях те се борят най-вече с вяра. Молитвите, които отправят към Бог и светците, са най-силното им оръжие срещу злите сили, причиняващи страдание на човека. Някои от историческите извори могат да бъдат интерпретирани като научни трактати, защото достоверно описват заболяванията и начините, по които да се лекуват (Цяровете на св. Козма). Други имат по-скоро художествен характер. Например „Сказание за железния кръст“ също представя болестите през Средновековието, но пречупени през образа на вярата и религията. В историческите извори несъмнено проличава политическата и религиозна обстановка в страната. Това, което остана извън обхвата на статията е кой и къде лекува болните хора. Състраданието е основна черта на християнството. Обикновено лечители са монасите, а основните центрове за лечение – манастирите. Един от най-видните представители на лечителите е Иван Рилски. За възможностите му да лекува болни са написани не едно и две предания. Повечето от лекарите лекуват със силата на вярата, но някои от тях познават добре медицинските практики и помагат на болните чрез мехлеми, билки, баене и др.

Антропологическите данни от некрополите дават най-достоверна информация за здравословното състояние на населението. Болестите, от които са страдали те, не са по-различни от тези, които са характерни и за днешното

население. За съжаление информацията от костния материал е изключително оскъдна. При много малка част от проучените некрополи е направен антропологически анализ на костния материал. Направени са и по-обща публикации, които дават обобщена характеристика на болестите през Средновековието.

Третият компонент – археологическият материал, допълва общата представа за болестите. Откритите амулети с молитви против дадена болест дават информация за това от какво най-много са се страхували хората. В тях проличава, от една страна, християнският мотив – молитвата към Бог и, от друга, чисто езическата традиция, запазила се векове по-късно. От отговорите на папа Николай I става ясно, че българите като християни нямат правото да носят амулети. Но въпреки това те продължават да го правят. Амулетите могат да се възприемат като една видоизменена форма на тотемите, характерни за езическите племена. През Второто българско царство състоянието не се изменя много. Историческите извори, произхождащи от това време, са значително повече от съхранените по време на Първото българско царство. Що се отнася за амулетите – те продължават да бъдат носени от населението. Медицинските практики се запазват. На почит са магическите практики, баения и гадаене. За жалост, информацията, която имаме до този момент от историческите извори и археологическите разкопки, определено не може да даде пълно описание на здравословните проблеми, засягащи населението през Средновековието. Със сигурно има още много неща, които не са известни на учените до този момент. Една част от тях никога няма да достигнат до нас, а друга част от информацията е обект на бъдещи разкопки и проучвания.

БЕЛЕЖКИ/NOTES

¹ **Христов, Я.** Здравословни проблеми, медицински познания, лечебни практики. – В: Българска национална история. Т. 3. София, 2015, с. 701–710.

² **Йоан Екзарх.** Шестоднев. София, 1981.

³ **Tarnanidis, I.** The Psalter of Dimitri the Oltarnik. – In: The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Tesseloniki, 1988, 91–100.

⁴ **Стара българска литература.** II. София, 1982, с. 23–57.

⁵ **ЛИБИ, IV,** 1981, с. 159–178 (Изложение на брата Райнер от ордена на братята проповедници, за катарите и бедняците от Лунгудунум).

⁶ **Апостолов, М.** Медицината в Средновековна България – продукт и изява на българската книжовност и култура. – В: Втори национален конгрес по история на медицината. Велико Търново, 1985, с. 16–19.

⁷ **Христов, Я.** Проповед, ежедневие и медицински познания в „Слово за поста и молитвата“ на старобългарския книжовник Петър Черноризец. – В: Преходът в историята на Балканите (ежедневие, образование, документално наследство). Китев, 2013, с. 1–5.

⁸ **Христова, Б.** Амулетите и талисманите в българската писмена традиция. София, 2001, с. 15.

⁹ **ЛИБИ**, П, 1960, с. 162 (Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите).

¹⁰ **Попконстантинов, К.** Молитва против нежит върху амулет от X век от Пъкуйлуи Соаре. – В: Българите и Северното Причерноморие. Т. 6. Велико Търново, 1997, с. 123–129; **Попконстантинов К, НЕЖИТЪ** и ANTAURA по данни от текстове върху оловни амулети. – В: По пътя на миналото. В чест на 65-годишнината на Георги Китов, София, 2008, с. 145–160; **Петканова, Д.** Апокрифи. – В: Кирило-методиевска енциклопедия. 1, София, 1985, с. 89–91.

¹¹ **Марков, Н.** По следите на Античната магия. София, 2005, с. 107.

¹² **Христов, Б.** Амулетите и талисманите..., с. 20; **Попконстантинов, К.** Два оловни амулета от X в. против тресавици. – В: Сборник в чест на проф. д-р Ангел Давидов, Велико Търново, 2004, с. 83–90; **Попконстантинов, К.** Молитва против нежит..., с. 123–129.

¹³ **Попконстантинов, К.** Заклинателни молитви върху оловни амулети от средновековна България и паралелите им в требници от средновековна Сърбия. – В: Сборник радова Византолошког институга, XLVI, (2009), с. 342.

¹⁴ **Попконстантинов, К.** Два оловни амулета..., с. 84.

¹⁵ **Петканова, Д.** Апокрифи..., с. 89–91.

¹⁶ **Христов, Я.** Лечителски практики..., с. 701–710.

¹⁷ **Милтенова, А.** Средновековни лековници и амулети. София, 1994.

¹⁸ **Калоянов, Б., М. Спасова, Т. Моллов.** „Сказание за железния кръст“ и епохата на цар Симеон. София, 2007.

¹⁹ **Попконстантинов, К.** Два оловни амулета..., с. 83.

²⁰ **Милтенова, А.** Средновековни лековници..., с. 18.

²¹ **Милтенова, А.** Средновековни лековници..., с. 24.

²² **Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов.** „Сказание за железния кръст“ и епохата на цар Симеон. София, 2007, с. 190–200.

²³ **Христов, Я.** За болестите и лечителските практики..., с. 185–186.

²⁴ **Христов, Я.** За болестите и лечителските практики..., с. 187.

²⁵ **Попконстантинов, К.** Два оловни амулета от X в. против тресавици..., с. 85.

²⁶ **Попконстантинов, К.** Два оловни амулета от X в. против тресавици..., с. 85.

²⁷ **Попконстантинов, К.** Два оловни амулета от X в. против тресавици..., с. 86.

²⁸ **Попконстантинов, К.** Два оловни амулета от X в. против тресавици..., с. 86.

²⁹ **Спасова, М., А. Калоянов, Т. Моллов.** „Сказание за железния кръст“..., с. 194.

³⁰ **Христов, Я.** За болестите и лечителските практики..., с. 183.

³¹ **Милтенова, А.** Средновековни лековници..., с. 28.

³² **Христов, Я.** За болестите и лечителските практики..., с. 184.

³³ **Христов, Я.** За болестите и лечителските практики..., с. 185.

³⁴ **Павлова, Р.** По въпроса за книжовното наследство на Петър Черноризец. – Старобългарска литература, 9, (1981), с. 76–81.

³⁵ **Христов, Я.** Проповед, ежедневие и медицински познания..., с. 3.

³⁶ **Попконстантинов, К.** Молитва против нежит..., с. 126.

³⁷ **Чаусидис, Н.** Оловен амулет со испишана молитва против „нежит“ од градот Чрешче. – В: Сборник. Археологија, I, Скопје, 1995, с. 159.

³⁸ **Попконстантинов, К.** Молитва против нежит върху амулет..., с. 124–125.

³⁹ **Попконстантинов, К.** Молитва против нежит върху амулет..., с. 125.

⁴⁰ **Чаусидис, Н.** Оловен амулет..., с. 160–163.

- ⁴¹ **Балан, М.** Антропологични данни от Ловешкия некропол. – Известия на Археологическия институт, XX, (1955), с. 563–564.
- ⁴² **Дончева, Л.** Одърци. Некрополи от XI в. Т. 2. София, 2005, с. 53.
- ⁴³ **Дончева, Л.** Одърци..., с. 53.
- ⁴⁴ **Божилков, И., А. Тотоманова, Ив. Билярски.** Борилков синодик. Издание и превод. София, 2012, с. 87–91.
- ⁴⁵ **Симеонова, Л.** Разплата. История на Отон. Пратеничество в Константинопол. София, 2015.
- ⁴⁶ **Попконстантинов, К.** За два оловни амулета от X век от Варненския музей. – В: Acta Musei Varnaensis VII-2. Сборник в памет на Милко Мирчев, Варна, 2008, с. 303.
- ⁴⁷ **Попконстантинов, К.** За два оловни амулета от X век..., с. 302–303.
- ⁴⁸ **Милтенова, А.** Средновековни лековници..., с. 27.
- ⁴⁹ **Милтенова, А.** Средновековни лековници..., с. 29.
- ⁵⁰ **Христов, Я.** За болестите и лечителските практики..., с. 188.
- ⁵¹ **Милтенова, А.** Средновековни лековници..., с. 29
- ⁵² **Милтенова, А.** Средновековни лековници..., с. 29
- ⁵³ **Чолаков, Сл.** Палеоантропологични данни за зъбно-челюстните заболявания на средновековното население по българските земи. – В: Втори национален конгрес по история на медицината, Велико Търново, 1985, с. 272.
- ⁵⁴ **Чолаков, Сл.** Палеоантропологични данни за..., с. 273.
- ⁵⁵ **Чолаков, Сл.** Палеоантропологични данни за..., с. 273.
- ⁵⁶ **Русева, В.** Разпространение на хипоплазията на зъбния емайл – нови перспективи за интерпретация на антропологичния материал. – Интердисциплинарни изследвания, XXII–XXIII, (2010), с. 187.
- ⁵⁷ **Кондова, Н.** Палеопатологични данни за възпалителните изменения на гръбначния стълб и ставите по скелети от средновековни некрополи у нас. – В: Втори национален конгрес по история на медицината, Велико Търново, 1985, с. 145.
- ⁵⁸ **Кондова Н.** Палеопатологични данни за възпалителните..., с. 146.
- ⁵⁹ **Russeva, V.** Case of pott's disease in recently investigated middle age series. – Acta morphologica et antropologica, 19, (2012), p. 253.
- ⁶⁰ **Russeva, V.** Case of pott's disease..., p. 253.
- ⁶¹ **Русева, В.** Предварителни резултати от антропологичното изследване на костния материал от ранносредновековния некропол при Балчик (материал от разкопките 2004–2008 г.). – В: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae, София, 2009, с. 212.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Апостолов, М. Медицината в Средновековна България – продукт и изява на българската книжовност и култура. – В: Втори национален конгрес по история на медицината, Велико Търново, 1985, с. 16–19 [Apostolov, M. Meditsinata v Srednovekovna Bulgariya – product i iziava na balgarskata knizhovnost i kultura. – In: Vtori natsionalen kongres po istoriya na meditsinata, Veliko Tarnovo, 1985, s. 16–19].

Балан, М. Антропологични данни от Ловешкия некропол. – Известия на Археологическия институт, XX, (1955), с. 563–564 [Balán, M. Antropologichni danni ot Loveshkiya nekropol. – Izvestiya na Arheologicheskiya institut, XX, (1955), s. 563–564].

Божилев, И., А. Тотоманова, Ив. Билярски. Борилев синодик. Издание и превод. София, 2012 [**Bozhilov, I., A. Totomanova, I. Biliarski.** Borilov sinodik. Izdanie i prevod. Sofia, 2012].

Дончева, Л. Одръци. Некрополи от XI в. Т. 2. София, 2005 [**Doncheva, L.** Odartsi. Nekropoli ot XI v. T. 2. Sofia, 2005].

Йоан Екзарх. Шестоднев. София, 1981 [**Ioan Ekzarh.** Shestodnev. Sofia, 1981].

Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов. „Сказание за железния кръст“ и епохата на цар Симеон. София, 2007 [**Kaloyanov, A., M. Spasova, T. Mollov.** „Skazanie za zhelezniya krast“ i epohata na tsar Simeon. Sofia, 2007].

Кондова, Н. Палеопатологични данни за възпалителните изменения на гръбначния стълб и ставите по скелети от средновековни некрополи у нас. – В: Втори национален конгрес по история на медицината, Велико Търново, 1985 [**Kondova, N.** Paleopatologichni dannii za vazpalitelni izmeneniya na grabnachniya stalb i stavite po skeleti ot srednovekovni nekropoli u nas. – In: Vtori natsionalen kongres po istoriya na meditsinata, Veliko Tarnovo, 1985].

ЛИБИ, II, 1960 [**LIVI, II,** 1960].

ЛИБИ, IV, 1981 [**LIVI, IV,** 1981].

Марков, Н. По следите на Античната магия. София, 2005 [**Markov, N.** Po sledite na Antichnata magiya. Sofia, 2005].

Милтенова, А. Средновековни лековници и амулети. София, 1994 [**Miltanova, A.** Srednovekovni lekovnitsi i amulet. Sofia, 1994].

Павлова, Р. По въпроса за книжовното наследство на Петър Черноризец. – Старобългарска литература, 9, (1981), с. 76–81 [**Pavlova, R.** Po vaprosa za knizhovnoto nasledstvo na Petar Chernorizets. – Starobalgarska literatura, 9, (1981), s. 76–81].

Петканова, Д. Апокрифи. – В: Кирило-методиевска енциклопедия. 1, София, 1985, с. 89–91 [**Petkanova, D.** Apokrifi. – In: Kirilo-metodievskaya entsiklopediya. 1, Sofia, 1985, s. 89–91].

Попконстантинов, К. Молитва против нежит върху амулет от X век от Пъкуйуй луй Соаре. – В: Българите и Северното Причерноморие. Т. 6. Велико Търново, 1997, с. 123–129 [**Popkonstantinov, K.** Molitva protiv nezhit varhu amulet ot X vek ot Pakuyul lui Soare. – In: Balgarite i Severnoto Prichernomorie. T. 6, Veliko Tarnovo, 1997, s. 123–129].

Попконстантинов, К. Два оловни амулета от X в. против тресавици. – В: Сборник в чест на проф. д-р Ангел Давидов, Велико Търново, 2004, с. 83–90 [**Popkonstantinov, K.** Dva olovni amuleta ot X v. protiv tresavitsi. – In: Sbornik v chest na prof. d-r Angel Davidov, Veliko Tarnovo, 2004, s. 83–90].

Попконстантинов, К. За два оловни амулета от X век от Варненския музей. – В: Acta Musei Varnaensis VII-2. Сборник в памет на Милко Мирчев, Варна, 2008 [**Popkonstantinov, K.** Za dva olovni amulet ot X vek ot Varnenskiya muzey. – In: Acta Musei Varnaensis VII-2. Sbornik v pamet na Milko Mirchev, Varna, 2008].

Попконстантинов К, НЕЖИТЪ и ANTAURA по данни от текстове върху оловни амулети. – В: По пътя на миналото. В чест на 65-годишнината на Георги Китов, София, 2008, с. 145–160 [**Popkonstantinov, K. NEZHIT i ANTAURA** po dannii ot tekstove varhu olovni amuleti. – In: Po patia na minaloto. V chest na 65- godishninata na Georgi Kitov, Sofia, 2008, s. 145–160].

Попконстантинов, К. Заклинателни молитви върху оловни амулети от средновековна България и паралелите им в требници от средновековна Сърбия. – В: Сборник

радова Византолошког института, XLVI, (2009), с. 341–350 [Popkonstantinov, K. Zaklinatelni molitvi varhu olovni amuleti ot srednovekovna Balgariya i paralelite im v trebnitsi ot srednovekovna Sarbiya. – V: Zbornik radova Vizantoloshkog institute, XLVI, (2009), 341–350].

Русева, В. Предварителни резултати от антропологичното изследване на костни материал от ранносредновековния некропол при Балчик (материал от разкопките 2004–2008 г.). – В: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе, София, 2009, с. 199–216. [Ruseva, V. Predvaritelni rezultati ot antropologichnoto izsledvane na kostniya material ot rannosrednovekovniya nekopol pri Balchik (material ot razkopkite 2004–2008 g. – In: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе, Sofia, 2009, s. 199–216].

Русева, В. Разпространение на хипоплазията на зъбния емайл – нови перспективи за интерпретация на антропологичния материал. – Интердисциплинарни изследвания, XXII–XXIII, (2010), с. 186–192 [Ruseva, V. Razprostranenie na hipoplaziya na zabniya emayl – novi perspektivi za interpretatsiya na antropologichniya material. – Interdistiplinarni izsledvaniya, XXII–XXIII, (2010), s. 186–192].

Симеонова, Л. Разплата. История на Отон. Пратеничество в Константинопол. София, 2015 [Simeonova, L. Razplata. Istoriya na Oton. Pratenichestvo v Konstantinopol. Sofia, 2015].

Стара българска литература. II. София, 1982 [Stara balgarska literatura. II. Sofia, 1982].

Христов, Я. Проповед, ежедневиe и медицински познания в „Слово за поста и молитвата“ на старобългарския книжовник Петър Черноризец. – В: Преходът в историята на Балканите (ежедневиe, образование, документално наследство), Китен, 2013, с. 1–5. [Hristov, Y. Propoved, ezhednevie i meditsinski poznaniya v “Slovo za posta i molitvata” na starobalgarskiya knizhovnik Petar Chernorizets. – In: Prehodat v istoriyata na Balkanite (ezhednevie, obrazovanie, dokumentalno nasledstvo), Kiten, 2013, s. 1–5].

Христов, Я. Здравословни проблеми, медицински познания, лечебни практики. – В: Българска национална история. Т. 3. София, 2015, с. 701–710 [Hristov, Y. Zdravoslovni problem, meditsinski poznaniya, lechebni praktiki. – In: Balgarska natsionalna istoriya. T. 3. Sofia, 2015, s. 701–710].

Христова, Б. Амулетите и талисманите в българската писмена традиция. София, 2001 [Hristova, B. Amuletite i talismanite v balgarskata pismena traditsiya. Sofia, 2001].

Чаусидис, Н. Оловен амулет со испишана молитва против „нежит“ од градот Чрешче. – В: Зборник. Археологија, I, Скопје, 1995, с. 153–166 [Chausidis, N. Oloven amulet so ispushana molitva protiv “nezhit” od gradot Chreshche. – In: Zbornik. Arheologija, I, Skopje, 1995, s. 153–166].

Чолаков, Сл. Палеоантропологични данни за зъбно-челостните заболявания на средновековното население по българските земи. – В: Втори национален конгрес по история на медицината, Велико Търново, 1985 [Cholakov, Sl. Paleoantropologichni dannii za zabno-cheliustnite zaboliavaniya na srednovekovnoto naselenie po balgarskite zemi. – In: Vtori natsionalen kongres po istoriya na meditsinata, Veliko Tarnovo, 1985].

Ruseva, V. Case of pott’s disease in recently investigated middle age series. – Acta morphologica et antropologica, 19, (2012).

Tarnanidis, I. The Psalter of Dimitri the Oltarnik. – In: The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine’s Monastery on Mount Sinai. Tessoniki, 1988, 91–100.